

ΣΤΡΕΣ

Προσωπική Ανάπτυξη & Ευημερία

Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου

Επιστημονική επιμέλεια

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

Επιπολιτιστικό Στρες, Κοινωνικό Στίγμα και Εκδήλωση Εξαρτητικής Συμπεριφοράς σε Μετανάστες και Πρόσφυγες

*Μαρίνα Ντάλλα, Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου &
Κατερίνα Μάτσα*

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ της ουσιοεξάρτησης απασχολεί τη διεθνή κοινότητα εδώ και πολλές δεκαετίες. Αποτελεί μια δύσκολη κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο γνωστικών, συμπεριφορικών και σωματικών συμπτωμάτων που εμφανίζονται ως έντονη ανάγκη αύξησης της ποσότητας της ουσίας εξάρτησης, προκειμένου να επιτευχθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, ως συνεχής ενασχόληση με την απόκτηση ή χρήση ουσιών, ως στερεοτικό σύνδρομο κατά τη διακοπή της χρήσης και ως αδυναμία ή ανεπιτυχείς προσπάθειες ελέγχου ή διακοπής της χρήσης. Παράλληλα, το άτομο εγκαταλείπει προοδευτικά σημαντικές κοινωνικές, επαγγελματικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες εξαιτίας της χρήσης την οποία και συνεχίζει παρά την επίγνωση των αρνητικών συνεπειών της (DSM-IV, 1996).

Η ανάπτυξη της εξαρτητικής συμπεριφοράς, αλλά και η εμπειρία χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών (Μάτσα, 2008) «υπόσχονται» στο άτομο τρόπους φυγής από ποικίλες δύσκολες συνθήκες και προβλήματα τα οποία επηρεάζουν την ψυχική του κατάσταση και δημιουργούν δυσάρεστα συναισθήματα.

Η τοξική ουσία διαθέτει ουσιαστικά την ικανότητα να εκπληρώνει και να υποκαθιστά ψυχικές λειτουργίες προστασίας τού ατόμου από δύσκολες καταστάσεις, είτε πρόκειται για εσωτερικές συγκρούσεις είτε για πρόσωπα και καταστάσεις τού περιβάλλοντος στο οποίο ζει και μεγαλώνει.

Παρά τις επιτυχίες της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας στον τομέα της μελέτης και θεραπείας από τα ναρκωτικά, η εξέταση των επιμέρους διαστάσεων του προβλήματος δημιουργεί νέες προκλήσεις, ειδικά σε σχέση με ομάδες πληθυσμού με διαφορετική πολιτισμική προέλευση (EMCDDA, 2002), που έχουν εγκατασταθεί και κατοικούν μόνιμα στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες, όπως είναι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες. Το φαινόμενο της ουσιοεξάρτησης στους πληθυσμούς αυτούς καθίσταται ακόμη πιο σύνθετο, καθώς θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ψυχοκοινωνικές συνέπειες της μετανάστευσης και η διαπραγμάτευση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, όπως και ο κίνδυνος αποκλεισμού των ομάδων αυτών από τα κοινωνικά δρώμενα, κυρίως από την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας (Ward, Bochner & Furnham, 2001), καθώς δεν γνωρίζουν τη γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα και τους σχετικούς κοινωνικούς θεσμούς της χώρας υποδοχής. Επίσης, μία άλλη κατηγορία παραγόντων αφορά τον κοινωνικό στιγματισμό (Rychetnik & Todd, 2004) που μπορεί να επιτείνει τον αποκλεισμό και τη μη συμμετοχή των μεταναστών στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή, αλλά και την αδυναμία πρόσβασης στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, περιορίζοντας έτσι τις πραγματικές δυνατότητες ένταξης στην κοινωνία υποδοχής.

Οι Ψυχικές Διεργασίες της Μετανάστευσης

Η μετανάστευση ως φυσική μετάβαση από μια κοινωνία σε άλλη, παρά τις όποιες αναπτυξιακές προκλήσεις, θεωρείται ότι αποτελεί μια στρεσογόνο διαδικασία, καθώς συνεπάγεται τον αποχωρισμό τού ατόμου από το οικείο του περιβάλλον με την αναστάτωση και αποδιοργάνωση της άφιξης και εγκατάστασης στην χώρα υποδοχής (Akhtar, 1999), τον ψυχολογικό επιπολιτισμό και την προσαρμογή τού μετανάστη στη νέα πραγματικότητα (Berry, 2003). Το άγχος και την ανασφάλεια του αποχωρισμού από πρωτογενή (πατρίδα, αγαπημένα πρόσωπα) και δευτερογενή αντικείμενα αγάπης (π.χ. φίλοι), αλλά και από το πλέγμα των εσωτερικών συμβολικών νοημάτων που προσιδιάζουν στον οικείο χώρο του μετανάστη (ήθη, έθιμα, αξίες, κ.ά) (Casado & Leung, 2001), έρχεται να συμπληρώσει κατά την πρώτη φάση εξερεύνησης του κοινωνικού περιβάλλοντος και κάλυψης των βασικών βιο-

τικών αναγκών μία συνειδητή ή ασυνείδητη αντίδραση πολιτισμικού κλονισμού (Oberg, 1960).

Η κατάσταση αυτή σηματοδοτείται από ανάμεικτα συναισθήματα (ενθουσιασμό, ένταση, συναισθήματα αποστέρησης, σύγχυση ρόλων, άγχος και αγανάκτηση, αμηχανία), τα οποία πυροδοτεί η δυσκολία τού μετανάστη να κατανοήσει, να ελέγξει και να προβλέψει τη συμπεριφορά του στο νέο πλαίσιο. Από την άλλη πλευρά, η κινητοποίηση για την οικοδόμηση νέων διασυνδέσεων και την ανασυγκρότηση του εαυτού μας (Akhtar, 1999) προϋποθέτει τον επιπολιτισμό των μεταναστών, ο οποίος περιλαμβάνει ψυχοκοινωνικές μεταβολές στις στάσεις, τις αξίες, τη γλώσσα και την πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου (Berry, 2003), με στόχο τη σταδιακή του αποδέσμευση από το παρελθόν και την απόκτηση σχετικής ανεξαρτησίας από τα αρχικά αντικείμενα αναφοράς.

Ο επιπολιτισμός των μεταναστών συνεπάγεται την εκμάθηση και την υιοθέτηση νέων πολιτιστικών στοιχείων, συνεπώς αποτελεί μια γνωστική και συναισθηματική διαδικασία επιλογής των κατάλληλων αντιδράσεων στις κοινωνικές συνθήκες αλληλεπίδρασης. Ταυτόχρονα, η συνειδητή ή ασυνείδητη απώλεια παραδοσιακών χαρακτηριστικών και η υιοθέτηση νέων τρόπων προσαρμογής πυροδοτούν συχνά συγκρούσεις, οι οποίες επιλύονται με την υιοθέτηση ορισμένων τακτικών προσαρμογής όπως είναι οι εξής: α) η εναρμόνιση, η οποία διασφαλίζει την εσωτερική ενότητα των δύο πολιτισμών, β) η αφομοίωση, κατά την οποία εγκαταλείπονται και απωθούνται παλαιά νοήματα ή συναισθήματα και εξιδανικεύεται το παρόν, γ) ο διαχωρισμός, όπου τα άτομα παραμένει καθηλωμένο στον παραδοσιακό πολιτισμό, και δ) η περιθωριοποίηση ως μία κατάσταση σύγχυσης ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς (Berry, 2003).

Παρά το γεγονός ότι η μετανάστευση διαφοροποιεί σημαντικά τα δεδομένα τού ατόμου, εσωτερικά και εξωτερικά, δεν πρέπει ωστόσο να θεωρείται δεδομένο ότι το άτομο θα αποτύχει στην προσπάθεια προσαρμογής στο νέο περιβάλλον (Ward, Bochner & Furnham, 2001). Στην πλειοψηφία τους οι μετανάστες καταφέρνουν να συνδυάσουν με αρμονικό τρόπο στοιχεία της δικής τους εσωτερικής πραγματικότητας και της χώρας υποδοχής, να αποκτήσουν τις κατάλληλες ικανότητες και να χειρίζονται καθημερινές υποχρεώσεις στο οικογενειακό, κοινωνικό και εργασιακό πλαίσιο, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο εσωτερική συναισθηματική ισορροπία (Liebkind, 2001). Η αποτελεσματική προσαρμογή των μεταναστών έχει συνδεθεί με την έννοια της ψυχικής ανθεκτικότητας, η οποία αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να λειτουργεί με επάρκεια παρά το γεγονός ότι ζει κάτω από αντίξοες συνθήκες (Μόττη, 2005).

Κατά καιρούς παρατηρείται και η αντίστροφη εικόνα, όπου οι αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης λαμβάνουν τρεις μορφές: α) συναισθηματικές εκδηλώσεις (π.χ. δυσφορία, άγχος, κατάθλιψη) (Mirsky, Slonim-Nevo & Rubinstein, 2007), β) ψυχοσωματικά συμπτώματα και ασθένειες (Ritsner, Ronizovsky, Kurs & Modai, 2000· Sam, 2006), και γ) προβλήματα συμπεριφοράς (π.χ. αντικοινωνική συμπεριφορά, κατάχρηση ουσιών) (Vega & Gil, 1999). Σε πρόσφατες μελέτες, μάλιστα, οι ερευνητές αναφέρονται στο σύνδρομο της μετανάστευσης, το οποίο προκύπτει από τις περιπτώσεις συστηματικής έκθεσης των μεταναστών σε στρεσογόνους παράγοντες με συνέπεια την παρουσία: α) συμπτωμάτων κατάθλιψης (θλίψη και κλάμα), β) συμπτωματολογίας αγχωδών διαταραχών (αίσθημα αγωνίας, ευερεθιστότητα, αϋπνίες, ενοχλητικές σκέψεις), γ) ψυχοσωματικών συμπτωμάτων (ημικρανίες, εύκολη κόπωση), και δ) σύγχυσης (χωρο-χρονικός αποπροσανατολισμός, αποπροσωποποίηση, κ.ά.) (Achoategui, Lahoz, Marxen & Espeso, 2005· Obiols, 2005).

Θεωρητικά Μοντέλα Ανάπτυξης της Εξαρτητικής Συμπεριφοράς στους Μετανάστες

Τα ευρήματα της πλειονότητας των ερευνών καταλήγουν ότι ο πληθυσμός των μεταναστών δεν παρουσιάζει αυξημένη παθολογία κατάχρησης ουσιών σε σύγκριση με πληθυσμούς γηγενείς (NIAAA, 2002· Olsson, Coffey, Toumbourou, Bond, Thomas & Patton, 2003). Ορισμένες ομάδες παρουσιάζουν ίδια ή και χαμηλότερα ποσοστά ουσιοεξάρτησης σε σύγκριση με τον γηγενή πληθυσμό, ενώ σε άλλες ομάδες καταγράφεται υψηλότερη επικράτηση ορισμένων ουσιών (Johnston, O'Malley & Bachman, 2001). Αυτό που διερευνάται στη σχετική βιβλιογραφία είναι οι πιθανοί αιτιολογικοί παράγοντες και η σημασία τους στην εκδήλωση της εξαρτημένης συμπεριφοράς στους μετανάστες, με στόχο την παροχή υπηρεσιών ψυχικής υγείας και την οργάνωση της πρόληψης και παρέμβασης απεξάρτησης από τις ουσίες.

Επιπολιτιστικό στρες: Η μετακίνηση από μια χώρα και η εγκατάσταση σε μίαν άλλη εμπεριέχει εγγενείς δυσκολίες συνυφασμένες αφενός με τον αποχωρισμό από το οικείο περιβάλλον της χώρας προέλευσης (Akhtar, 1999) και αφετέρου με τη διαπολιτισμική επαφή και τις συνακόλουθες μεταβολές που επισυμβαίνουν στην ταυτότητα, τις αξίες, τις στάσεις και τη συμπεριφορά του ατόμου (Μπεξεβέγκης, & Παυλόπουλος, 2008). Στην προ-

πάθεια προσαρμογής στις αλλαγές και σε αναζήτηση ισορροπίας, ο μετανάστης ενδέχεται να βιώνει επιπολιτιστικό στρες (π.χ. Berry, 2003), το οποίο συνιστά μια κατάσταση ψυχικής έντασης, που προκύπτει ως αποτέλεσμα συγκρούσεων, με βασικά στοιχεία την προσέγγιση-αποφυγή της αλλαγής, την αντίσταση ή άρνηση για αλλαγή ή την μη ετοιμότητα του ατόμου προς αλλαγή (Roysircar-Sodowsky, & Maestas, 2000).

Για παράδειγμα, ο μετανάστης ενδέχεται να βρίσκεται διχασμένος ανάμεσα στο να προσεγγίσει την ταυτότητα της χώρας υποδοχής και τον φόβο απώλειας της δικής του παράδοσης και των δικών του αξιών. Επιπρόσθετα, είναι δυνατό να εξιδανικεύει τη χώρα προέλευσης και να δυσκολεύεται να υιοθετήσει χαρακτηριστικά του τρόπου ζωής της χώρας υποδοχής (Akhtar, 1999). Οι έντονες συγκρούσεις και δυσκολίες, σε συνδυασμό με την αδυναμία αντιμετώπισής τους, συνιστούν απειλή για την ψυχική υγεία του μετανάστη με εμφάνιση προβλημάτων που ποικίλλουν από ήπιες μορφές δυσκολίας μέχρι και την εκδήλωση ψυχικών διαταραχών (Ward, Bochner, & Furnham, 2001).

Το επιπολιτιστικό στρες είναι από τους βασικούς παράγοντες που έχει «ενοχοποιηθεί» για τις συμπεριφορές εξάρτησης μεταναστών και προσφύγων (π.χ. Alaniz, 2002). Βασικοί παράγοντες επιπολιτισμικού στρες που έχουν διερευνηθεί επισταμένως είναι η έκθεση στον νέο πολιτισμό, οι *διαγενεακές συγκρούσεις* (Gil & Wagner, 2000) και η *περιθωριακή αφομοίωση* (Nagasawa, Qian, & Wong, 2001). Η έκθεση στον νέο πολιτισμό, οι ισχυρές πιέσεις επίστευσης της πορείας απεμπλοκής από το παρελθόν και η αφομοίωση όσο το δυνατό ταχύτερα στο νέο πλαίσιο οδηγούν συχνά σε επιπόλαιη και άστοχη ενίοτε εγκατάλειψη παλαιών νοημάτων και βεβαιασμένη διακοπή συναισθηματικών δεσμών του παρελθόντος, στην καταπίεση συναισθημάτων και αναγκών, στην υποβάθμιση του παρελθόντος.

Επίσης, είναι δυνατό να οδηγήσουν σε ασαφείς ή ανολοκλήρωτες νέες εμπειρίες ή ματαιώσεις ως αποτέλεσμα της πολιτιστικής αφομοίωσης. Αλλά και ο διαχωρισμός του μετανάστη από το νέο περιβάλλον και η εξιδανίκευση της χώρας προέλευσης πυροδοτεί ένα γενικότερο σύνδρομο έλλειψης του οικείου χώρου με έντονη την αίσθηση του κενού και της ανασφάλειας (Παπαδόπουλος, 2005). Οι συγκεκριμένες καταστάσεις διχασμού, σε συνδυασμό με τις ευκαιρίες χρήσης και κατάχρησης ουσιών, οι οποίες δεν είναι δυνατές στη χώρα προέλευσης οδηγούν στην αποδιοργάνωση του μετανάστη, η οποία εν συνεχεία ενδέχεται να επηρεάζει την εκδήλωση της κατάχρησης ουσιών ως παθητικής βίωσης των νέων εμπειριών.

Οι διαγενεακές συγκρούσεις προκύπτουν από την ασυμφωνία γλωσσικού και πολιτισμικού επιπολιτισμού γονιών και παιδιών και οδηγεί στην

«παιδοποίηση» των πρώτων και την «πρόωρη ενηλικίωση» των δεύτερων (τα «μικρομέγαρα» παιδιά), τα οποία επωμίζονται ευθύνες δυσανάλογες της ηλικίας τους (Súarez-Orozco & Súarez-Orozco, 2001), αντισταθμίζοντας τις ελλείψεις τού οικογενειακού περιβάλλοντος. Το χαμηλό επίπεδο επιπολιτισμού των γονέων είναι συνυφασμένο από τη μια με την αποδυνάμωση της ποιότητας επικοινωνίας με τα παιδιά, τον περιορισμό της ιεραρχίας και του γονικού ελέγχου (García Coll & Magnuson, 1997), τη μείωση της ικανότητάς τους για παροχή συναισθηματικής στήριξης στην οικογένεια (Súarez-Orozco & Súarez-Orozco, 2001), και από την άλλη με την αντίσταση των γονέων να αναγνωρίσουν ορισμένου βαθμού αυτονομία στα παιδιά (Chun & Akutsu, 2003), τα οποία έχουν αναλάβει ευθύνες ενηλίκων εξαιτίας της ταχύτερης από μεριάς τους αφομοίωσης στοιχείων τής νέας πραγματικότητας. Η αδυναμία των γονέων να αντιμετωπίσουν τις αλλαγές που υφίσταται η οικογένεια στο νέο πλαίσιο, η υπονόμηση της ανεξαρτησίας του παιδιού, η ασάφεια ορίων μεταξύ παιδιών και γονέων και ο περιορισμένος γονικός έλεγχος συσχετίζονται όχι μόνο με συναισθηματικές δυσλειτουργίες αλλά και με πιθανή κατάχρηση ουσιών (Gil & Wagner, 2000· King & Chassin, 2004), η οποία συνιστά ενδεχομένως το μέσον προσέγγισης της αυτονομίας και συμβολίζει συχνά απωθημένα συναισθήματα, όπως θυμό, απογοήτευση, φόβο, ντροπή, κ.ά.

Η *περιθωριακή αφομοίωση* περιγράφεται είτε ως διαδικασία είτε ως κατάσταση κατά την οποία ο μετανάστης εγκαταλείπει τη δική του πολιτισμική ομάδα χωρίς ικανοποιητική προσαρμογή στη νέα χώρα, με αποτέλεσμα να βρίσκεται στο περιθώριο και να μην ανήκει πουθενά. Η αδυναμία ικανοποιητικής προσαρμογής σε αυτή την περίπτωση οφείλεται κατά μείζονα λόγο στις συνθήκες υποτιμημένης ταυτότητας και κοινωνικού αποκλεισμού (Zhou, 1997) και λιγότερο στις πραγματικές ανεπάρκειες του ατόμου. Η αδυναμία απόκτησης νόμιμης παραμονής ή/και η μακροχρόνια αναμονή για αναγνώριση και νομιμοποίηση, η δυσκολία πρόσβασης στις αναγκαίες υπηρεσίες για αξιοπρεπή διαβίωση (σχολεία, υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, κ.ά) δημιουργούν προβλήματα στις σχέσεις και τις καθημερινές αλληλεπιδράσεις προκαλώντας αντιδράσεις που ποικίλλουν από την απομόνωση και την αρνητική συναισθηματική διάθεση έως τον θυμό και την επιθετικότητα (Buckley, Winkel & Leary, 2004).

Ο εντοπισμός του συστήματος ουσιοεξάρτησης συμβάλλει όχι μόνο στην καταπολέμηση αρνητικών συναισθημάτων, αλλά και στην ένταξη στη νέα πραγματικότητα μέσα από ομάδες. Με αυτόν τον τρόπο η απόρριψη της κοινωνίας συνοδεύεται από την ενεργοποίηση θετικών όψεων του εαυτού μας

και την ικανοποίηση των βασικών κοινωνικών αναγκών επαφής και ένταξης στην ομάδα. Τα παιδιά αυτά, ενώ ενδέχεται να έχουν μετακινηθεί προς την ευρύτερη κοινωνία, αρνούνται ή εμποδίζονται να αφομοιωθούν πλήρως. Η απόδραση στο περιθώριο της κοινωνίας προκύπτει ως αποτέλεσμα της αποτυχίας προσέγγισης των στόχων με νόμιμα μέσα εξαιτίας της απαγόρευσης ή της άρνησης της κοινωνίας.

Τραυματικά γεγονότα πριν και μετά τη μετανάστευση: Αν και το επιπολιτιστικό στρες έχει θεωρηθεί σε πολλές περιπτώσεις κρίσιμο για την ανάπτυξη της ψυχοπαθολογίας της εξάρτησης στους μετανάστες και πρόσφυγες, εντούτοις, στη διαδικασία αυτήν δρουν επιβαρυντικά πρόσθετες πηγές στρες τραυματικών και ανεξέλεγκτων γεγονότων που προηγούνται της μετακίνησης, ή ψυχοπιεστικές καταστάσεις που αντιμετωπίζει το άτομο την περίοδο της μετακίνησης και προσαρμογής στη νέα χώρα. Στις πηγές στρες πριν τη μετανάστευση περιλαμβάνονται όχι μόνο καταστάσεις ακραίου κινδύνου που προκαλούνται από τον άνθρωπο (πόλεμος, βασανιστήρια, τρομοκρατικές ενέργειες, κ.ά), με συνέπεια ανθρώπινες απώλειες (θάνατοι, φυλακίσεις ή εκτελέσεις μελών της οικογένειας) (Holman, Silver & Waitzkin, 2000), αλλά και πιθανές αλλαγές ή αρνητικά γεγονότα στο περιβάλλον της ίδιας της οικογένειας (διαζύγιο, απώλεια σημαντικού προσώπου).

Οι καταστάσεις αυτές επιφορτίζονται στη συνέχεια με τις δυσκολίες μετακίνησης προς τη νέα χώρα, κάποιες από τα οποίες μπορεί να συνιστούν κίνδυνο για τη ζωή του ατόμου (π.χ. πέραςμα των συνόρων πεζή με τη βοήθεια λαθροοδηγών, αγορά πλαστών διαβατηρίων, παράνομη είσοδο στη χώρα κ.ά.). Στη νέα χώρα οι μετανάστες και πρόσφυγες έχουν να αντιμετωπίσουν πρόσθετες στρεσογόνες καταστάσεις, όπως έλλειψη κοινωνικής στήριξης (απώλεια στήριξης της εκτεταμένης οικογένειας), χαμηλό κοινωνικοοικονομικό επίπεδο (χαμηλή μόρφωση, ανεργία, χαμηλό εισόδημα), στερεότυπα και προκαταλήψεις της ευρύτερης κοινωνίας κ.ά.

Τα τραυματικά γεγονότα και οι στρεσογόνες καταστάσεις αποτελούν παράγοντες επικινδυνότητας για την εκδήλωση συναισθηματικών δυσκολιών και δυσλειτουργικών συμπεριφορών στους μετανάστες, καθώς διαβιβάζουν εκτός του περιβάλλοντος και του πολιτισμού τους, όπου συχνά διαταράσσεται η ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις για πολυάριθμες προσαρμογές (π.χ. μετάβαση στο νέο πλαίσιο, απώλειες) και τα ψυχικά αποθέματα ενός ατόμου ή μιας οικογένειας (Patterson, 2002). Ωστόσο, η ύπαρξη ενός μόνο παράγοντα διακινδύνευσης δεν καθιστά αναγκαστική την εκδήλωση προβλημάτων και δεν αρκεί για να θέσει σε κίνδυνο την ψυχική υγεία του μετανάστη. Συχνά θα πρέπει να συνυπάρχουν περισσότεροι του ενός παρά-

γοντες για την εκδήλωση κάποιας δυσλειτουργίας (Wright & Masten, 2005), με τον βαθμό επικινδυνότητας να τετραπλασιάζεται ενόψει δυο στρεσοπαρογόντων και να αυξάνεται κατά γεωμετρική πρόοδο με την προσθήκη και άλλων παραγόντων κινδύνου (Μόττη-Στεφανίδη, 2005). Εντός του πλαισίου μετάβασης και προσαρμογής, τα αρνητικά γεγονότα της ζωής συχνά ενδέχεται να λειτουργούν ως εκλυτικοί παράγοντες ή ως ουδός για την εκδήλωση μεταξύ άλλων και της εξαρτητικής συμπεριφοράς στους μετανάστες.

Οικογενειακοί παράγοντες: Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες που φτάνουν στη χώρα υποδοχής δεν συνιστούν μιαν ομοιογενή ομάδα ως προς τον τρόπο μετακίνησης από τη χώρα τους ή ως προς το είδος μετακίνησης, το οποίο έχει αποδοθεί ως μετανάστευση με «δόσεις» (Smith, Lalonde & Johnson, 2004). Κατ' αρχήν, ενδέχεται να υπάρχει η περίπτωση του γονέα που φτάνει μόνος του στη νέα χώρα και συνήθως έχει αφήσει στην πατρίδα του μέλη της οικογένειας που εξαρτώνται για την επιβίωση τους από αυτόν. Οι έρευνες αναφέρουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών μεταναστών αποχωρίζονται τον ένα ή τους δύο γονείς τους για χρονική περίοδο από 6 μήνες έως 10 χρόνια (π.χ. Suárez-Orosco, Todorova & Louie, 2002). Ο αποχωρισμός και η επανένωση με το παιδί δημιουργούν συχνά προβλήματα που σχετίζονται με τη λειτουργία της οικογένειας, κυρίως στο επίπεδο του ελέγχου εκ μέρους των γονέων και των σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ παιδιών και γονέων (Bronte-Tinkew, Moore, Capps & Zaff, 2006· Woodward, Fergusson & Belsky, 2000).

Οι γονείς συχνά δεν έχουν ακριβή αντίληψη του αναπτυξιακού επιπέδου του παιδιού τους, και οι δυσκολίες ελέγχου και επικοινωνίας καταλήγουν στην ανάπτυξη συστημάτων προβολής που διατηρούν αμετάβλητη την παρελθούσα κατάσταση των σχέσεων, με αποτέλεσμα να χειραγωγείται το παιδί σε μιαν άκαμπτη συμπεριφορά η οποία δεν συνάδει με το αναπτυξιακό του στάδιο, αλλά ούτε και με τις νέες συνθήκες. Για παράδειγμα, μία μητέρα είναι δυνατό να αντιμετωπίζει έναν έφηβο σαν να είναι ένα παιδί σχολικής ηλικίας. Το σύμπτωμα της χρήσης σε αυτή την περίπτωση συνιστά ένα φαινόμενο «ανακούφισης» των πραγματικών συναισθημάτων (π.χ. θυμός, φοβίες), τα οποία αποκλείονται από την επίγνωση της οικογένειας, και συμπράττει συγχρόνως στην προστασία των γονέων, έχοντας ως κίνητρο τόσο την προσκόλληση όσο και την ενοχή.

Ανάλογα με τα μέλη της, η οικογένεια των μεταναστών μπορεί να έχει σε πολλές περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά της μονογονεϊκής, όπου ο ένας γονέας, κυρίως η μητέρα, καλείται να θρέψει και να στηρίξει όσα παιδιά υπάρχουν. Ως προς την οικογενειακή κατάσταση των μονογονεϊκών οικογενειών είναι κυρίως διαζευγμένες/χωρισμένες και χήρες γυναίκες. Η μητέρα

καλείται μόνη της να προσαρμοστεί στο νέο πολιτιστικό περιβάλλον, να ανταποκριθεί στις άμεσες ανάγκες των παιδιών της και να τὰ στηρίξει ουσιαστικά, διευκολύνοντας τη δική τους προσαρμογή. Αυτά σε συνδυασμό με τον αποκλεισμό ή τον περιορισμό τού πατέρα από τη σχέση μητέρας-παιδιού, σημαδεύουν την εξέλιξη της σκέψης του παιδιού με πολλαπλούς φραγμούς, προκαλώντας συναισθηματικές αναστατώσεις. Οι έρευνες που έχουν γίνει για την πατρική απουσία και η κλινική παρατήρηση τονίζουν το κρίσιμο σημείο αμοιβαίας εξάρτησης μεταξύ παιδιού και ενός γονέα, όπου η κατάκτηση αυτονομίας τού παιδιού τίθεται σε κίνδυνο, καθώς το παιδί γίνεται για τον ένα γονέα ο σύντροφος που τού επιτρέπει να βιώσει την επιθυμία για «δύο» (Κογκίδου, 2006). Αξίζει να σημειωθεί η συσχέτιση που έχει διαπιστωθεί ερευνητικά ανάμεσα στην πατρική απουσία και την εμφάνιση συναισθηματικών διαταραχών, τάσεων αυτοκαταστροφής και κατάχρησης ουσιών σε παιδιά και εφήβους (Dorius, Bahr, Hoffmann & Harmon, 2004).

Άλλες μορφές εναλλακτικών οικογενειών που αναφέρονται από τους μετανάστες ή πρόσφυγες είναι η «κατατημημένη» οικογένεια, σε περιπτώσεις που ο ένας γονέας έχει έρθει στην Ελλάδα με άλλους συγγενείς, ενώ τα παιδιά μεγαλώνουν με τον άλλο γονέα, χωρίς τη συναισθηματική εμπλοκή τού πρώτου στην ανατροφή και τις καθημερινές τους ανάγκες (Ντάλλα, Πράπας & Μάτσα, 2006). Όχι σπάνια παρατηρείται και το αποκαλούμενο κοινοβιακό νοικοκυριό, όπου διάφορα άτομα συμβιώνουν μαζί, ώστε να αντιμετωπίζουν πιο εύκολα άμεσα ζητήματα επιβίωσης.

Ασυνόδευτα παιδιά: Εκτός από τη μετανάστευση «κατά τμήματα» υπάρχουν και περιπτώσεις ασυνόδευτων παιδιών και εφήβων που φτάνουν στη χώρα υποδοχής μόνα τους, είτε γιατί οι γονείς και άλλα μέλη της οικογένειας δεν κατάφεραν επίσης να μετακινηθούν ή να διαφύγουν, είτε γιατί στη διαδρομή χάθηκαν ή χωρίστηκαν βίαια. Στην Ελλάδα, μόνο το 2005 επισημάνθηκαν 158 περιπτώσεις ασυνόδευτων παιδιών, κυρίως από το Ιράκ και το Αφγανιστάν (Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες, 2005). Η έλλειψη ενός σταθερού οικογενειακού περιβάλλοντος και η υποβάθμιση των βασικών συναισθηματικών αναγκών (στοργή, αγάπη), που συνεπάγεται ο μακροχρόνιος αποχωρισμός από τους γονείς, έχει ως απόρροια την απομόνωση και τη στροφή στους «άλλους», προκειμένου να κατανηκθούν οι φόβοι και να εκφραστούν τα συναισθήματα. Οι συγκεκριμένοι παράγοντες καθιστούν τα παιδιά αυτά ευάλωτα ως προς την εμφάνιση ψυχολογικών προβλημάτων σε μεταγενέστερες φάσεις της ζωής τους (Súarez-Orosco, Todorova & Louie, 2002).

Νέοι που διαβιούν στους δρόμους: Οι νέοι που αναγκάζονται να χρησιμο-

ποιούν τον δρόμο ως χώρο προστασίας και μόνιμης εγκατάστασης παρουσιάζουν υψηλότερα ποσοστά χρήσης τοξικών ουσιών, σε σύγκριση με εκείνους που ζουν στα σπίτια τους, και μάλιστα τα ποσοστά χρήσης στα παιδιά αυτά είναι σχεδόν διπλάσια από ό,τι στους άλλους χρήστες. Πρόκειται κυρίως για μετανάστες ή πρόσφυγες, οι οποίοι, ενώ διαμένουν πολλά χρόνια στην Ελλάδα, ζουν στο περιθώριο εξαιτίας δυσκολιών ως προς την εύρεση εργασίας ή τη νομιμοποίησή τους. Η χρήση ναρκωτικών ουσιών αποτελεί πράξη υλοποίησης του φαντασιακού της ικανοποίησης, που συνδέεται με πραγματικές ικανοποιήσεις που έχουν απομείνει στη μνήμη από το παρελθόν. Αντιμετωπίζοντας άμεσα τον κίνδυνο και τον θάνατο, με τη χρήση τα παιδιά αυτά αυξάνουν την «παντοδυναμία», κάθε φορά που βγαίνουν αλώβητα από αρνητικές εμπειρίες, και συγχρόνως αναπτύσσουν ένα αίσθημα ότι είναι κανείς άπρωτος (Ruiz, 1997). Αρκετά από τα παιδιά αυτά εκδήλωσαν συναισθήματα αποξένωσης από το οικογενειακό τους περιβάλλον, φόβο προς τους άλλους, εσωστρέφεια, ανασφάλεια για το μέλλον τους, διαταραχές ύπνου και, σε ακραίες καταστάσεις, ψυχωτισμό και αίσθημα χάους (Kipke, Montgomery, Simon & Iverson, 1997).

Κοινωνικοπεριβαλλοντικοί παράγοντες: Οι λόγοι για τους οποίους το μεγαλύτερο ποσοστό των ατόμων αποφασίζει να μεταναστεύσει είναι οικονομικοί, ωστόσο για τους μετανάστες είναι μεγάλος ο κίνδυνος διολίσθησης στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό λόγω της μειονεκτικής κοινωνικής τους θέσης και της περιορισμένης στήριξης του συστήματος κοινωνικής προστασίας (Ward, Bochner & Furnham, 2001). Οι μετανάστες εμφανίζουν πολύ περισσότερες πιθανότητες από τους γηγενείς να μείνουν άνεργοι, να ημιαπασχολούνται ή να αντιμετωπίσουν δυσκολίες στην αναγνώριση των ακαδημαϊκών τους προσόντων και της επαγγελματικής τους επάρκειας (Aycan & Berry, 1996). Σε μεγάλο βαθμό η εργασία τους περιορίζεται κυρίως στον δευτερογενή τομέα, με κύρια χαρακτηριστικά τις χειρωνακτικές, ανθυγιεινές και χαμηλά αμοιβόμενες εργασίες, χωρίς προοπτικές εξέλιξης, μονιμότητα και ασφάλιση (Kasimati, 2001).

Από το *κοινωνικοοικονομικό επίπεδο* των γονέων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η γειτονιά στην οποία θα επιλέξει να μείνει η οικογένεια, το επίπεδο στήριξης στα παιδιά, ακόμα και η σύναψη δεσμών και φιλιών με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας. Οικογένειες χαμηλότερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου είναι πιο πιθανό να διαμένουν σε φτωχογειτονιές (Chun & Akutsu, 2003. Suarez-Orozco & Suarez-Orozco, 2001), όπου υπάρχει άμεσα ο πιθανός κίνδυνος της ανεργίας και η συνακόλουθη εμπλοκή των ατόμων σε δραστηριότητες παραοικονομίας.

Ακόμη, οι περιβαλλοντικές συνθήκες της ανέχειας συνδέονται συχνά με την αδυναμία της οικογένειας να προετοιμάσει τα παιδιά της να παρακολουθήσουν και να επιτύχουν στο σχολείο (Leventhal & Brooks-Gunn, 2003): τούτο έχει ως συνέπεια την ανάσχεση της επιθυμίας του παιδιού για γνώση, η οποία αποτυπώνεται στη χαμηλή επίδοση, στην ελλιπή φοίτηση στο σχολείο ή στη διακοπή της φοίτησης, συμπεριφορές που συσχετίζονται σημαντικά με την κατάχρηση απαγορευμένων ουσιών (Hallfors, Nevea, Iritani, Cho, Khataroush & Saxe, 2002) και συνεπάγονται έλλειψη μελλοντικών σχεδίων και προσδοκιών.

Άτομα που μεγαλώνουν σε οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα, δεν παρακολουθούν σχολείο και ζουν σε περιοχές αποστέρησης βρίσκονται σε κίνδυνο *κοινωνικού αποκλεισμού*. Ο κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών, ωστόσο, δεν ορίζεται μόνο με οικονομικούς όρους, αλλά προκύπτει και όταν οι δομές και τα κρατικά συστήματα αδυνατούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους (Atkinson, 2000), ή όταν δημιουργούνται ανισότητες στη διανομή των ευκαιριών ζωής, εξαιτίας της αδυναμίας τους να διασφαλίσουν κοινωνικά δικαιώματα όσον αφορά την εκπαίδευση, τη μόρφωση, την εργασία και τους οικονομικούς πόρους. Η μέχρι σήμερα έρευνα στην Ελλάδα, σχετικά με την προσαρμογή των παιδιών μεταναστών στο σχολείο, έχει δείξει ότι συγκεκριμένα οι μαθητές από την Αλβανία εκδηλώνουν χαμηλότερη ακαδημαϊκή επίδοση σε σύγκριση με τους γηγενείς συμμαθητές τους (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradovic, Dalla, Takis, Papathanassiou, & Masten, 2008).

Επίσης, τα επίσημα στοιχεία δείχνουν ότι σχεδόν το σύνολο των παιδιών μεταναστών στην Ελλάδα φοιτούν στο Δημοτικό, παρό ταύτα οι περισσότεροι δεν συνεχίζουν τη φοίτηση στο Λύκειο και κατ' επέκταση σε ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΚΕΕ, 2005). Από τις μελέτες εκλείπει η κατηγορία των «απόντων παιδιών» από την εκπαίδευση, που δεν έχουν την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής ενός απλού κειμένου σε μια έστω γλώσσα. Αυτό έχει ως συνέπεια τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού των μεταναστών που αγγίζουν το 9,2% του συνόλου, σε σύγκριση με το 3,6% του γενικού πληθυσμού. Επιπλέον, σε ορισμένες ομάδες μεταναστών το ποσοστό αναλφαβητισμού ξεπερνά το 13% (ΙΔΟΣ, 2007).

Μετανάστες χρήστες απαγορευμένων ουσιών και κοινωνικό στίγμα: Η αβασάνιστη απόδοση στα μέλη μειονοτικών ομάδων αρνητικών και απαξιωτικών ιδιοτήτων, όπως «κατώτεροι», «τεμπέληδες», «με προδιάθεση στο έγκλημα», συμβάλλει στη δημιουργία ενός αρνητικού φορτίου, το οποίο μετατρέπεται σε στίγμα, επηρεάζοντας αρνητικά τόσο την αποδοχή όσο και

την ταυτότητα μεταναστών και προσφύγων. Σε καθαρά πρακτικό επίπεδο, ο στιγματισμός θέτει σημαντικά εμπόδια στην πρόσβαση σε σημαντικούς πόρους επιβίωσης, όπως η εργασία, η στέγαση και η εκπαίδευση, διαφοροποιώντας τον μετανάστη από την υπόλοιπη κοινωνία και στερώντας του το δικαίωμα της πλήρους κοινωνικής αποδοχής. Συγχρόνως, η απειλή του στιγματισμού συνεπάγεται μια κατάσταση εγρήγορσης, με αποτέλεσμα ακόμη και η θετική συμπεριφορά ατόμων της κυρίαρχης ομάδας να εκλαμβάνεται ως αρνητική (Παυλόπουλος, 2006) (π.χ. «είσαι πολύ πρόθυμος να με βοηθήσεις, ποιο είναι το συμφέρον σου;» 29χρονος από το Ιράν).

Σημειώνεται ότι ο μετανάστης χρήστης υφίσταται διπλό στιγματισμό, με συνέπεια οι διακρίσεις να γίνονται ιδιαίτερα αισθητές, δημιουργώντας αμφιβολίες και ενοχές, σύμφυτες με τον αυτοστιγματισμό του ατόμου. Το στίγμα υπονομεύει την αυτοεκτίμηση του ατόμου, προκαλεί άγχος και μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα συμπεριφοράς, διαταραχές διαγωγής, συναισθηματικές δυσκολίες, σωματικές ενοχλήσεις όπως και χρήση ουσιών (Gibbons, Gerrard, Cleveland, Wills & Brody, 2004). Συστηματικά είναι τα ευρήματα για τον ρόλο των προκαταλήψεων και των διακρίσεων στην ψυχοσωματική υγεία των μεταναστών (Krieger, 2000· Rychetnik & Todd, 2004· Wiking, Johansson & Sundquist, 2004).

Η χρήση ναρκωτικών δεν θεωρείται μόνο παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, αλλά συνδέεται και με μια παραβατική-εγκληματική εικόνα (Δασκαλάκης, 1985), αμφισβητώντας την υπόθεση ότι η χρήση ουσιών είναι μία κατάσταση που απορρέει από τον συνδυασμό προσωπικών και κοινωνικών παραγόντων. Οι έννοιες του «εξαρτημένου χρήστη» και του «παραβάτη» γίνονται συνώνυμες, αγνοώντας το γεγονός ότι η χρήση ναρκωτικών προηγείται έναντι της παραβατικότητας, και ότι η παραβατικότητα αποτελεί συνέπεια της χρήσης ναρκωτικών. Ωστόσο, τα επίσημα στοιχεία δεν επαληθεύουν μια τέτοια σχέση, καθώς το 2004, στο σύνολο των καταδίκων, μόνο το 3,4% καταδικάστηκαν για αδικήματα του νόμου περί ναρκωτικών. Μάλιστα, το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς (65,5%) καταδικάστηκαν για χρήση, ενώ οι υπόλοιποι για χρήση και κατοχή ή για καλλιέργεια και εμπορία ναρκωτικών (ΕΚΤΕΠΝ, 2006). Η ταύτιση του χρήστη με τον παραβάτη αλλά και τον εγκληματία οδηγεί στην περιθωριοποίηση των χρηστών αλλά και των εξαρτημένων ατόμων. Και οι δύο όμως κατηγορίες αποδεικνύονται αδύναμες να ενταχθούν στην οργανωμένη κοινωνία, γεγονός που οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό τους.

Βάσει όσων προαναφέρθηκαν, η παθολογία της ουσιοεξάρτησης στους μετανάστες μπορεί να έχει δύο σημασίες. Η πρώτη μπορεί να προσιδιάζει

Επιπολιτιστικό στρες, κοινωνικό στίγμα και εξαρτητική συμπεριφορά

προς την αντίληψη του επιπολιτιστικού στρες, όταν περιγράφονται οι διαδικασίες προσαρμογής στη νέα χώρα. Η δεύτερη σχετίζεται προς το τραυματικό και ψυχοκοινωνικό στρες που οδηγούν στην απορύθμιση του ατόμου κατά την αντιμετώπιση ψυχοπιεστικών καταστάσεων, προσωπικών (π.χ. μείζονα γεγονότα ζωής, απώλειες), διαπροσωπικών (διαταραγμένες οικογενειακές σχέσεις, διαζύγιο γονέων, έλλειψη οικογενειακής στήριξης) και περιβαλλοντικών (φτώχεια, ανεργία, απουσία στέγης, στιγματισμός) με πιθανή αποτυχία κατά τη διάρκεια της αναπτυξιακής διαδικασίας (Dillon, Chivite-Matthews, Grewal, Brown, Webster, Weddell, Brown & Smith, 2006).

Ο συνδυασμός των παραγόντων επιπολιτισμού με το στρες των ψυχοπιεστικών και κοινωνικών καταστάσεων, που αλληλεπιδρούν για μακρό χρονικό διάστημα, ενδέχεται να μορφοποιήσουν ένα συμπαγές συσσωρευμένο τραύμα. Το τραύμα αυτό αναστέλλει την ικανοποιητική ανάπτυξη του ατόμου στο νέο πλαίσιο και εκδηλώνεται με συμπεριφορές κατάχρησης ουσιών οι οποίες καλύπτουν δυσκολίες αποχωρισμού και προσαρμογής, διατάραξη ή απουσία οικογενειακών σχέσεων, σύγχυση ταυτότητας και προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Achotegui, J., Lahoz, S., Marxen, E. & Espeso, D. (2005). *Study of 30 cases of inmigrantes with The Immigrant Syndrome with Chronic and Multiple Stress* (The Ulysses Syndrome). Communication in the XVIII? World Congress of Psychiatry, Cairo.
- Akhtar, S. (1999). *Immigration and identity. Turmoil, treatment and transformation*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Alaniz, M.L. (2002). Migration, acculturation, displacement: migratory workers and substance abuse. *Substance Use & Misuse*, **37**(8-10), 1253-1257.
- Atkinson, R. (2000). Combating Social Exclusion in Europe: The new Urban Policy Challenge. *Urban Studies*, **37**, 1037-1055.
- Aycan, Z., & Berry, J. W. (1996). Impact of employment-related experiences on immigrants' psychological well-being and adaptation to Canada. *Canadian Journal of Behavioural Science*, **28**, 3, 240-251.
- Battjes, R. J., Gordon, M. S., O'Grady, K. E., Kinlock, T. W., Katz, E. C. & Sears, E. A. (2004). Evaluation of a group-based substance abuse treatment program for adolescents. *Journal of Substance Abuse Treatment*, **27**, 123-134.
- Berry, J. W. (2003). Conceptual approaches to acculturation. In K. Chun, P. Balls-Organista & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 17-37). Washington, DC: American Psychological Association.
- Bronte-Tinkew, J., Moore, K. A., Capps, R. C., & Zaff, J. (2006). The influence of father involvement on youth risk behaviors among adolescents' A comparison of native born and immigrant families. *Social Science Research*, **35**, 181-209.
- Buckley, K. E., Winkel, R. E., & Leary, M. R. (2004). Reactions to acceptance and rejection: Effects of level and sequence of relational evaluation. *Journal of Experimental Social Psychology*, **40**, 14-28.
- Camilleri, C. & Malewska-Peyre, H. (1997). Socialization and identity strategies. In: Handbook of cross-cultural psychology. In: Berry, J. W., Dasen, P. R. & Saraswathi, T. S. (Eds.) (1997). *Handbook of cross-cultural psychology. Volume 2: Basic processes and human development* (2nd ed., pp. 41-67). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Casado, B.L. & Leung, P. (2001). Migratory grief and depression among elderly Chinese American immigrants. *Journal of gerontological social work*, **36** (1-2), 5-26.
- Chun, K., & Akutsu, P. (2003). Acculturation among ethnic minority families. In K. Chun, P. Organista & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 95-119). Washington, DC: American Psychological Association.

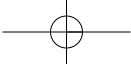
- Δαμιανάκη, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δασκαλάκης, Η. (1985). *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Dillon, L., Chivite-Matthews, N., Grewal, I., Brown, R., Webster, S., Weddell, E., Brown, G. & Smith, N. (2006). *Risk, Protective Factors and Resilience to Drug Use: Identifying Resilient Young People and Learning from their Experience*. London: Home Office.
- Dorius, C. J., Bahr, S. J., Hoffmann, J. P. & Harmon, E. L. (2004). Parenting practices as moderators of the relationship between peers and adolescent marijuana use. *Journal of Marriage and Family*, **66**, 163-178.
- Draguns, P. J. (2002). Universal and cultural aspects of counseling and psychotherapy. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner, & J. E. Trimble (Eds.), *Counseling across cultures* (5th ed., pp. 25-50). Sage Publications.
- DSM-IVTM. (1996). *Διαγνωστικά Κριτήρια*. Ιατρικές εκδόσεις Λίτσας.
- EKTEΠΝ. (2006). *Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των ονοπνευματωδών στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΠΙΨΥ.
- EMCDDA - European Monitoring Center for Drugs and Drug Addiction. (2002). *Annual Report on the state of the drugs problem in the European Union and Norway - 2002*. Lisbon, EMCDDA.
- Freud, S. (1923). *Psychologie des Unbewussten: Studienausgabe, Band 3*. Germany: Fischer Verlag.
- Garcia Coll, C., & Magnuson, K. (1997). The psychological experience of immigration: A developmental perspective. In A. Booth, A. C. Crouter & N. S. Landale (Eds.), *Immigration and the family: Research and policy on U.S. immigrants* (pp. 91-131). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gibbons, F.X., Gerrard, M., Cleveland, M. J., Wills, T. A. & Brody, G. (2004). Perceived discrimination and substance use in African-American parents and their children: A panel study. *Journal of Personality and Social Psychology*, **86** (4), 517-529.
- Gil, A. G. & Wagner, E. E. (2000). Acculturation, familism, and alcohol use among Latino adolescent males: Longitudinal relations. *Journal of Community Psychology*, **28**, 443-458.
- Gilbert, P. (2000). The Relationship of Shame, Social Anxiety and Depression: The Role of the Evaluation of Social Rank. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, **7**, 174-189.
- Hallfors, D., Vevea, J. L., Iritani, B., Cho, H., Khatapoush, S. & Saxe, L. (2002). Truancy, grade point average, and sexual activity: A meta-analysis of risk indicators for youth substance use. *Journal of School Health*, **72**, 205-211.

- Hofstede, G. & McCrae, R. R. (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, **38**, 52-88.
- Holman, E., Silver, R. & Waitzkin, H. (2000). Traumatic life events in primary care patients: A study in an ethnically diverse sample. *Archives of Family Medicine*, **9**(9), 802-810.
- ΙΔΟΣ-Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων. (2007). *Ασιάτες μετανάστες στην Ελλάδα. Προέλευση, παρόν, προοπτικές* (Επ. Π. Τόντσεφ). www.idec.gr/iier/new/asian_migrants_en.pdf.
- Jackson, L. & Esses, V. (2000). Effects of Perceived Economic Competition on People's Willingness to Help Empower Immigrants. *Group Processes & Intergroup Relations*, **3**(4), 419-435.
- Γιωταΐδη, Β. & Σταλίκας, Τ. (2004). Η διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: Ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές. *Ψυχολογία*, **11**, 1, 34-52.
- Johnston, L.D., O'Malley, P.M. & Bachman, J.G. (2001). *The Monitoring the Future National survey results on adolescent drug use: Overview of key findings, 2000* (NIH Publication No. 01-4923). Bethesda, MD: National Institute on Drug Abuse.
- Kasimati, K. (2001). *Social Exclusion. The Greek Experience*. Athens: Gutenberg
- ΚΕΕ-Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2005). *Αποτύπωση του εκπαιδευτικού συστήματος σε επίπεδο σχολικών μονάδων*. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.
- King, K. M., & Chassin, L. (2004). Mediating and moderated effects of adolescent behavioral under control and parenting in the prediction of drug use disorders in emerging adulthood. *Psychology of Addictive Behaviors*, **18**, 239-249.
- Kipke, M. D., Montgomery, S. B., Simon, T. R., & Iverson, E. F. (1997). Substance Abuse disorders among runaway and homeless youth. *Substance Use and Misuse*, **32**, 969-986.
- Κογκίδου, Δ. (2006). Παιδιά, γονεϊκότητα και κοινωνία: τι μπορούμε να μάθουμε από τους μόνους γονείς. Στο Μ. Μαλιζιώση-Λοΐζου, Δ. Σιδηροπούλου-Δημακάκου, & Γ. Κλεφταράς (Επιμ.), *Η Συμβουλευτική Ψυχολογία στις Γυναίκες* (σελ. 136-168). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Krieger, N. (2000). Discrimination and health., In L. F. Berkman, I. & Kawachi, (Eds.), *Social epidemiology*. Oxford University Press, New York.
- Leventhal, T. & Brooks-Gun, J. (2003). Children and youth in neighborhood contexts. *Current Directions in Psychological Science*, **12**(1), 27-31.
- Liebkind, K. (2001). Acculturation. In R. Brown & S. Gaertner (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes* (Vol. 4, pp. 386-406). Oxford: Blackwell.
- Leong, F. T. L. & Lau, A. S. L. (2001). Barriers to providing effective mental health

- services to Asian Americans. *Mental Health Services Research*, **3**, 201-214.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2005). Ψυχικά ανθεκτικοί μετανάστες/παλλιννοστούντες μαθητές: Προστατευτικοί παράγοντες και παράγοντες επικινδυνότητας. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές Διαδρομές: Παλλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*, σελ. 167-193, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μάτσα, Κ. (2008). *Ψυχοθεραπεία και τέχνη στην απεξάρτηση. Το "παράδειγμα" του 18 Άνω*. Εκδόσεις Άγρα.
- Mirsky, J., V. Slonim-Nevo, V. & Rubinstein. L. (2007). Psychological Wellness and Distress among Recent Immigrants: A Four-year Longitudinal Study in Israel and Germany. *International Migration*, **45** (1), 151-175.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradovic, J., Dalla, M., Takis, N., Papatoussiou, A., & Masten, A. S. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, **5** (2), 235-261.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2005). Ψυχικά ανθεκτικοί μετανάστες-παλλιννοστούντες μαθητές: Προστατευτικοί παράγοντες και παράγοντες επικινδυνότητας. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλλινόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 167-193). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπεξεβέγκης, Η., & Παυλόπουλος, Β. (2008). Στρατηγικές επιπολιτισμού και προσαρμογή των μεταναστών. Στο Τζ. Καβουνίδη, Β. Καρύδης, Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, & Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη (Επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες - Πολιτικές - Προοπτικές* (Τόμ. Β, σελ. 142-161). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Nagasawa, P., Qian, Z. & Wong, P. (2001). Theory of segmented assimilation and the adoption of marijuana use and delinquent behavior by Asian Pacific Youth. *The Sociological Quarterly*, **42** (3), 351-372.
- National Institute on Alcohol Abuse & Alcoholism. (2002). Module 10F: Immigrants, refugees and alcohol. from <http://www.niaaa.nih.gov/publications/social/Module10FImmigrants&Refugees/Module10F-text.html>.
- Ντάλλα, Μ., Πράπας, Χ. & Μάτσα, Κ. (2007). Μετανάστευση και ουσιοεξάρτηση. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, **97**, 149-162.
- Ναυρίδης, Κ. (1997). Ταυτότητες και ετερότητες στο κλινικό ψυχοκοινωνικό πλαίσιο. Η περίπτωση των προσφύγων. Στο Κ. Ναυρίδης (Επιμ.), *Ταυτότητες - Ψυχοκοινωνική συγκρότηση* (σελ. 329-343). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Oatley, K. & Jenkins, J. M. (1996). *Understanding Emotions*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Oberg, K. (1960). Cultural shock: Adjustment to new cultural environment. *Practical Anthropology*, **7**, 177-182.
- Ogbu, J. U. (1993). Differences in cultural frame of reference. *International Journal of Behavioral Development*, **16** (3), 483-506.

- Obiols, J. (2005). *Transcultural Psychiatry*. SAPPPIR, Symposium
- Olsson, C. A., Coffey, C., Toumbourou, J. W., Bond, L., Thomas, L. & Patton, G.C. (2003). Family risk factors for adolescence cannabis use: a population based survey of Australian secondary school students. *Drug and Alcohol Review*, **22**, 143-152.
- Παπαδόπουλος, Π. (2005). Αποδημία, νόστος και τραύμα. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλινοίκηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 167-193). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παυλόπουλος, Β. (2006). Κοινωνικός στιγματισμός: από τη σκοπιά του "θύτη" και του "θύματος". Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 126-145). Αθήνα: Ατραπός.
- Patterson, J. M. (2002). Integrating Family Resilience and Family Stress Theory. *Journal of Marriage and Family*, **64**, 349-360.
- Pedersen, B. P. (2002). Ethics, competence, and other professional issues in culture-centered counseling. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner & J. E. Trimble (Eds.), *Counseling across cultures* (5th ed., pp. 3-29). Sage Publications.
- Phinney, J. (2004). *Ethnic, racial, and cultural identity in college students at a predominantly minority institution* (Unpublished paper, California State University, Los Angeles).
- Πράπας, Χ., Σφηγάκη, Μ. & Μάτσα, Κ. (2001). Αίτημα θεραπείας και Συμβουλευτικός Σταθμός: Εξαρτημένη Γυναίκα. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 13-17.
- Ridley, C. R. & Udipi, S. (2002). Putting cultural empathy into practice. In P. B. Pedersen, J. G. Draguns, W. J. Lonner & J. E. Trimble (Eds.) *Counseling across cultures* (5th ed.), (pp.317-333). London: Sage.
- Ritsner, M., Ponizovsky, A., Kurs, R. & Modai, I.(2001). Somatization in an immigrant population in Israel: a community survey of prevalence, risk factors, and help-seeking behavior. *American Journal of Psychiatry*, **157**, 385-392.
- Ruiz, E. T. (1997). Το παιδί του δρόμου στο Μεξικό. Η δόμηση της ταυτότητας. Στο Κ. Ναυρίδης & Ν. Χρηστάκης (Επιμ.), *Ταυτότητες: ψυχοκοινωνική προσέγγιση* (σσ. 360-395). Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε.
- Ross, L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process. *Advances In Experimental Social Psychology*, **10**, 173-220.
- Royircar-Sodowsky, G., & Maestas, M. V. (2000). Acculturation, ethnic identity and acculturative stress: Evidence and measurement. In R. H. Dana (Ed.), *Handbook of cross-cultural and multicultural personality assessment* (pp. 113-131). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rychetnik, L. & Todd, A. (2004). *Literature review to follow on from VicHealth's 1999-2002 mental health promotion framework: final report*, Sydney Health Projects Group, School of Public Health, Sydney University, Sydney.

- Sam, D. L. (2006). Acculturation of immigrant children and women. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds.), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 403-418). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Smith, P. & Bond, M. (1997). *Social Psychology Across Cultures*. London: Prentice Hall.
- Smith, A., Lalonde, R. N. & Johnson, S. (2004). Serial migration and its implications for the parent-child relationship: A retrospective analysis of the experiences of the children of Caribbean immigrants. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, **10** (2), 107-122.
- Straussner, S. L. A. (2002). Ethnocultural Issues in Substance Abuse Treatment An overview. In S. L. A. Straussner (Ed.), *Ethnocultural Factors in Substance Abuse Treatment* (pp. 3-28). New York: Guilford Press.
- Suarez-Orozco, C., Todorova, I. & Josephine, L. L. (2002). Making Up For Lost Time: The Experience of Separation and Reunification Among Immigrant Families. *Family Process*, **41** (4), 625-643.
- Suarez-Orozco, C., & Suarez-Orozco, M. (2001). *Children of immigrants*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tirado, M. D. (1998). *Monitoring the managed care of culturally and linguistically diverse populations*. Vienna, VA: National Clearinghouse for Primary Care Information.
- Vega, W.A. & Gil, A.G. (1999). A Model for explaining drug use behavior among Hispanic adolescents. *Drugs & Society*, **14**, 57-74.
- Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες. (2005). Θέσεις της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες για καίρια θέματα της προστασίας των προσφύγων στην Ελλάδα. www.unhcr.gr/basics.htm
- Ward, C., Bochner, S. & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). New York: Routledge.
- Weinreich, P. (1988). The operationalization of ethnic identity. In J. W. Berry & R. C. Annis (Eds.), *Ethnic Psychology: Research and practice with immigrants, refugees, native peoples, ethnic groups and sojourners* (pp. 149-168). Lisse: Sweets & Zeitlinger.
- Wiking, E., Johansson, S. E. & Sundquist, J. (2004). Ethnicity, acculturation, and self-reported health: A population based study among immigrants from Poland, Turkey, and Iran in Sweden. *Journal of Epidemiology and Community Health*, **58**, 574-582.
- Woodward, L., Fergusson, D., & Belsky, J. (2000). Timing of parental separation and attachment to parents in adolescence: Results of a prospective study from

Μαρίνα Ντάλλα, Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου & Κατερίνα Μάτσα

birth to age 16. *Journal of Marriage and the Family*, **62** (1), 162-174.

Wright, M.O., & Masten, A.S. (2005). Resilience processes in development: Fostering positive adaptation in the context of adversity. In S. Goldstein & R.B. Brooks (Eds.), *Handbook of resilience in children* (pp. 17-37). New York: Springer.

Zhou, M. (1997). Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation. *The International Migration Review* **31** (4), 975-1009.

